

УДК [002+502.11]:001.5

УЧЕННЯ ПРО НООСФЕРУ ЯК ПІДСТАВА РОЗВИТКУ НООКОМУНІКОЛОГІЇ

Галина Швецова-Водка,
професор кафедри документальних комунікацій і
бібліотечної справи
Рівненського державного гуманітарного
університета,
д-р іст. наук, професор (Рівне, Україна)
shvetsova1943@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9842-6581>

Одним із найбільш популярних напрямів розвитку гуманітарних наук на початку ХХІ ст. стало вчення про ноосферу, або ноосферологія. Виникає потреба у вивченні основ вчення про ноосферу, з якими варто координувати теорії документології та бібліології. Завдання статті – ознайомити з основними рисами вчення про ноосферу. Провідним методом дослідження обрано історіографічний аналіз наявних публікацій, переважно із гуманітарних наук, зокрема з філософії. Для розуміння наукового значення поняття «ноосфера» розглянуто історію його виникнення та обґрунтування, зокрема в концепції видатного вченого-натураліста Володимира Івановича Вернадського. Показано, як виникли поняття і термін «ноосфера» в процесі спілкування В. І. Вернадського і французьких вчених Едуарда Ле Руа і П'єра Тейяра де Шардена у 1920-ті рр. Подальший розвиток ноосферних ідей відбувався паралельно у філософсько-теологічній концепції П. Тейяра де Шардена та природничо-науковій концепції В. І. Вернадського. Ідеї В. І. Вернадського знайшли відображення в теоретичній праці «Наукова думка як планетне явище», над якою автор працював у 1930-ті рр., але опублікована вона була пізніше. Підсумки власної ноосферної теорії В. І. Вернадський підбив у статті «Кілька слів про ноосферу», опублікованій 1944 р. Також окремі думки і висновки щодо ноосфери В. І. Вернадський виклав у листах до колег та нотатках, які почали публікувати вже після його смерті (1970–1990-ті рр.). Визначено, що ці класики ноосферології часом створення ноосфери вважали момент появи в біосфері Людини розумної, але на цьому розвиток ноосфери тільки починається. Процес ноосферогенезу продовжується і активізується з ростом впливу на суспільство наукових досягнень людства та участі народних мас у суспільному житті. Ці висновки важливі для подальшого розвитку ноокомунікології та документології, визначення практичних завдань бібліотечної справи.

Ключові слова: ноосфера, ноосферологія, В. І. Вернадський, П. Тейяр де Шарден, ноосферогенез, документологія.

Одним із найбільш привабливих і популярних напрямів розвитку гуманітарних наук на початку ХХІ ст. стало вчення про ноосферу, або ноосферологія. Вплив цього вчення відчувається також у галузі наук про інформацію, про соціальні комунікації, де формується такий напрям, як ноокомунікологія. Однак перш ніж розглядати безпосередньо проблеми ноокомунікології, варто докладно ознайомитися з основними рисами вчення про ноосферу, що і є завданням цієї статті.

Основним методом нашого дослідження обрано історіографічний аналіз наявних публікацій, переважно із гуманітарних наук, зокрема з філософії. Ставиться завдання дослідити нюанси трактування поняття ноосфери в найважливіших для даної теми працях.

Загалом майже кожна наукова дисципліна пропонує власне тлумачення поняття «ноосфера», хоча всі вони виходять із буквального розуміння грецьких слів «ноос» – «розум» і «сфера» – «куля».

Поняття «ноос» походить від давньогрецького терміна «нус», що мав такі значення, як «глузд», «розум», «інтелект». «Нус» позначав розумову діяльність у широкому розумінні. Це тотальна, нематеріальна, неперсоніфікована сила, що

впорядковує, завдяки якій Всесвіт із первинного стану (хаосу) досягає стану порядку (космосу). Давньогрецькі філософи Платон і Аристотель вважали, що «нус» – це найбільш важлива частина людської душі: «розум»; «розумна частина душі». Для стоїків «нус» – космічна першооснова, «сім'я логоса» (logos spermaticos), космічний принцип, що впорядковує, а людський розум – окремий випадок космічного розуму, його локальний вияв (Буряк, 2010, с. 103). Подальший розвиток європейської філософії свідчить про постійну увагу до проблем людського розуму і тотальної розумності космосу, що можна вважати становленням ноосферного мислення.

Термін «сфера» використовується для вказування на кулю або на двомірну поверхню. Похідними від терміна «сфера» у сучасному природознавстві є: геосфера, літосфера, біосфера, тропосфера, атмосфера, стратосфера і т. д. Як правило, ці поняття вказують на оболонку планети Земля, яка має форму кулі. У переносному значенні поняття «сфера» використовують для позначення певної галузі діяльності чи середовища: «техносфера», «інфосфера», «медіасфера», «антропосфера», «сфера послуг», «сфера впливу» та ін.

Отже, в буквальному значенні термін «ноосфера» можна тлумачити як «розумну (або мислячу) оболонку» планети або як сферу діяльності Розуму.

Для розуміння наукового значення поняття «ноосфера» варто розглянути історію його виникнення та обґрунтування, зокрема в концепції видатного вченого-натураліста, мислителя і громадського діяча кінця XIX – першої половини XX століття Володимира Івановича Вернадського (1863–1945).

В. І. Вернадський за життя опублікував 473 наукові роботи, став засновником кількох нових напрямів у вивченні навколишнього світу. Він досліджував геологію, мінералогію та кристалографію, заснував геохімію, біогеохімію, радіогеологію, радіобіологію, а також вчення про біосферу та ноосферу. Крім природничо-наукових праць, В. І. Вернадський писав також філософські твори. Багато студій ученого за життя не було опубліковано в повному обсязі, деякі з них уперше оприлюднено тільки в 90-х роках минулого століття. Над вивченням та розвитком ідей вченого послідовники працюють і досі.

Деякі науковці вважають, що створення концепції ноосфери не належить до досягнень В. І. Вернадського, оскільки він не залишив повноцінного викладу вчення про ноосферу, і навіть термін «ноосфера» належить не йому (Прозоров, 2012). Однак саме В. І. Вернадський розвинув вчення про біосферу та обґрунтував її перехід до стану ноосфери.

Насправді термін «біосфера» з'явився ще в XIX ст. у працях німецького геолога Едуарда Зюсса, а термін «ноосфера» ввів у науковий обіг Едуард Ле Руа (Édouard Le Roy, 1870–1954) – французький учений, математик, антрополог і філософ, професор Колеж де Франс (із 1921 р.), член Французької академії наук (із 1945 р.), послідовник Анрі Бергсона, представник католицького модернізму.

Едуард Ле Руа і його друг П'єр Тейяр де Шарден (Pierre Teilhard de Chardin, 1881–1955) познайомилися з В. І. Вернадським 1923 р. в Парижі. В. І. Вернадський був запрошений у Сорбонну читати лекції про еволюцію геологічних оболонок земної кулі. У книзі «Нариси геохімії», виданій у Парижі 1924 р. французькою мовою, він писав: «Із людиною, поза сумнівом, з'явилася нова величезна геохімічна сила на поверхні нашої планети. Рівновага в міграції елементів, яка встановилася протягом тривалих геологічних часів, порушується розумом і діяльністю людства. Ми перебуваємо нині в періоді зміни цим шляхом умов термодинамічної рівноваги усередині біосфери» (Цит. за: Режабек, 2008, с. 160).

Ці ідеї обговорювалися на семінарі А. Бергсона у 1924 р. П. Тейяр де Шарден і Е. Ле Руа побачили в думках В. І. Вернадського наукові, а не тільки філософські аргументи. 1927 р. була видана книга Е. Ле Руа «Потреба в ідеалізмі і факт еволюції» (*L'exigence idealiste et le fait de l'evolution*), де науковець писав: «Починаючи з людини, еволюція здійснюється новими, чисто психічними засобами: через промисловість, суспільство, мову, інтелект тощо, а отже, біосфера переходить у ноосферу» (Цит. за: Новиков, Режабек, б. г.). Тут зазначено, що формування ноосфери – природний процес, але він може бути прискорений діяльністю людини. «Від нас залежить зробити стихійний процес свідомим, перетворити сферу життя – біосферу на царство розуму – ноосферу», – стверджував автор. У цій публікації уперше оприлюднено термін «ноосфера» (Там само).

Іншим великим мислителем, чие ім'я пов'язане з формуванням ідеї ноосфери та її розвитком, є П'єр Тейяр де Шарден, один із яскравих мислителів ХХ ст., палеонтолог і священик, професор кафедри геології Католицького університету в Парижі і член ордену єзуїтів. Він розвивав уявлення про духовну еволюцію Всесвіту, наслідком якої є діяльність «людини розумної», а перспективою – спрямування до нескінченної «точки Омега», до одухотворення і перетворення Всесвіту, до з'єднання людини з Творцем Всесвіту. П. Тейяр де Шарден першим використав термін «ноосфера» в есе «Гомінізація» (*L'Hominisation*), написаному в 1925 р., але виданому лише 1957 р. (Новиков, Режабек, б.г.). Він писав, що еволюція – це щось значно більше, ніж теорія, система або гіпотеза. Вона є основним знанням, якому тепер повинні підкорятися усі теорії, гіпотези, системи, якщо вони хочуть бути розумними та істинними, а поява у фіналі Людини на Землі є тільки логічним результатом упорядкованого процесу, наміченого із самого моменту виникнення нашої планети.

Еволюційні ідеї П. Тейяра де Шардена спричинили доноси про його єретичні погляди, а також переслідування єзуїтським орденом. 1923 р. він взяв участь у палеонтологічній експедиції в Монголію і Північно-Західний Китай. Повернувшись 1925 р., П. Тейяр де Шарден побачив, що доноси запрацювали проти нього: йому заборонили читати лекції. У 1926-1946 рр. він працював дослідником природи в єзуїтських місіях в Китаї. 1927 р. в печері біля селища Чжоукоудянь недалеко від Пекіна розпочали розкопки, які зумовили найбільше відкриття в антропології: були знайдені рештки синантропа, підвиду роду людей. П. Тейяр де Шарден наполегливо вивчав знахідку і довів, що вона по-новому представляє історію людини, зробивши вагомий внесок у палеоантропологію. У липні 1937 р. Японія почала війну з Китаєм. П. Тейяр де Шарден не встиг евакуюватися, залишився в Пекіні, де 10 років зберігав колекції місії. У цей час він написав свою головну книгу – «Феномен людини». Повернувшись у Францію 1946 р., П. Тейяр де Шарден не отримав дозволу на друк цього дослідження. Йому заборонили виступати з питань філософії, навіть приїжджати в Париж протягом 1951–1954 рр. П. Тейяр де Шарден прийняв пропозицію зі США керувати розкопками в Східній Африці. 10 квітня 1955 р. він помер у Нью-Йорку від серцевого нападу. «Феномен людини» був опублікований посмертно і відкрив 1955 р. видання зібрання творів П. Тейяра де Шардена.

Посмертні публікації творів вченого накликали нові санкції Ватикану: 1957 р. вилучено його книги з бібліотек семінарій і католицьких установ. Указ ватиканської канцелярії закликав охороняти католицьку молодь від впливу робіт дослідника.

П. Тейяр де Шарден створив свого роду синтез християнського вчення і теорії космічної еволюції. Еволюція, на його переконання, не закінчилася на людині як індивідуумі, вона триває до того, як людство об'єднується в співтовариства

з диференціацією індивідуальних функцій і збільшенням взаємозв'язку. Людство усе щільніше заселяє обмежений простір Землі, з'являються усе нові і нові засоби зв'язку. Дивергенція «поступається місцем конвергенції, за якої раси, народи і нації консолідуються і удосконалюються шляхом взаємозапліднення» людини. Сфера розуму переходить у «пласти ноосфери», що охоплюють усю планету (Пьер Тейяр де Шарден: біографія).

Наступним кроком, окрім самоконцентрації ноосфери, є приєднання її до іншого розумового центру, ступінь розвитку якого вже не потребує матеріального носія і цілком належить до сфери Духу. Основою і завершенням наукової космогонії П. Тейяра де Шардена є його теологія.

Отже, Е. Ле Руа і П. Тейяр де Шарден вважали, що еволюція природи в ноосфері почалася з появою Людини розумної (Homo Sapiens) у біосфері, і водночас бачили в ноосфері мету еволюції світу, спрямовану до Бога.

В. І. Вернадський прийняв термін «ноосфера», проте вважав її еволюцією біосфери, стихійно перетвореною людиною під впливом наукової думки. У його роботах поєднуються еволюційні і соціальні передумови формування ноосфери.

В. І. Вернадський у 1930-ті рр. працював над рукописом «Наукова думка як планетне явище», опублікованим тільки в 1977 р. Тут він писав: «Я приймаю ідею Леруа про ноосферу. Він розвинув глибше мою біосферу» (Вернадський, 1938). В. І. Вернадський розглядав появу ноосфери як загальнопланетної оболонки Землі як закономірне явище, виходячи зі сформульованого геохімічного принципу «зростання геохімічної енергії». Учений стверджував, що ноосфера – це геологічно новий стан біосфери, спричинений розвитком науки, насамперед науки про біосферу; що наукове пізнання – це та сила, яка перетворила охоплену людиною біосферу на природне тіло, нове за своїми геологічними і біологічними процесами, – на новий її стан, на ноосферу. Її створення є подією величезної важливості в історії нашої планети, пов'язаною передусім зі зростанням наук про біосферу.

Останню наукову працю, що називалася «Кілька слів про ноосферу», академік видав у 1944 р. Тут вчений підсумовує свої багаторічні дослідження, дає характеристику історії розвитку біосфери Землі і ноосфери як новітнього її етапу: «У геологічній історії біосфери перед людиною відкривається величезне майбутнє, якщо вона зрозуміє це і не використовуватиме свій розум і свою працю на самовинищення. [...] Геологічний еволюційний процес відповідає біологічній єдності і рівності усіх людей. [...] Ноосфера є новим геологічним явищем на нашій планеті. У ній вперше людина стає найбільшою геологічною силою. Людина може і повинна перебувати своєю працею і думкою сферу свого життя, перебудувати докорінно порівняно з тим, що було раніше. Перед нею відкриваються все ширші й ширші творчі можливості. [...] Зараз ми переживаємо нову геологічну еволюційну зміну біосфери. Ми входимо в ноосферу» (Вернадський, 1944).

В. І. Вернадський показав, що, по суті, ідея ноосфери базується на еволюційно-стихійній цефалізації¹ біосфери і положеннях про усвідомлення людиною від-

¹ Цефалізація – збільшення маси головного мозку щодо маси тіла тварини. Американський натураліст Джеймс Дана (Dana) ще в середині XIX ст. на основі вивчення емпіричних даних висловив припущення, що є загальна, єдина для всього тваринного світу закономірність розвитку мозку та інтелекту. Д. Дана зауважив, що за геологічний час, тобто упродовж двох мільярдів років принаймні, а, напевно, набагато більше, спостерігається (скоками) удосконалення – зростання – центральної нервової системи (мозку) тварин, починаючи від ракоподібних і молюсків, закінчуючи людиною. Закономірність послідовного розвитку мозку він назвав «цефалізацією». Цефалізація викликана боротьбою організмів за життя, простір, енергію. Зброєю цієї боротьби стає отримання і перероблення інформації (Буровський, 2010).

повідальності перед природою у зв'язку зі зростаюною роллю людства в біогеохімічній динаміці.

Теорія В. І. Вернадського про ноосферу логічно випливає із вчення про біосферу. Вона відрізняється новим баченням ролі наукової думки, науково-технічної сили людства, порівняно з геологічною потужністю природних, стихійних процесів. «Обличчя планети – біосфера – хімічно різко змінюється людиною свідомо і головним чином несвідомо. Змінюється людиною фізично і хімічно повітряна оболонка суші, усі її природні води», – писав В. І. Вернадський (Вернадский, 1944).

Під поняттям «ноосфера» В. І. Вернадський розумів сферу людського розуму, думок, почуттів і прагнень. За поглядами науковця, ноосфера – це еволюційний стан біосфери, а не щось кардинально відмінне від біосфери. В. І. Вернадський говорив про неї то як про реальність майбутнього, то як про дійсність наших днів. За його концепцією, ноосфера – сучасна (за мірками геологічного часу) стадія розвитку біосфери, пов'язана з появою в ній людини. Саме тому поняття «ноосфера» постає в двох аспектах: 1) ноосфера у стадії становлення, що розвивається стихійно з моменту появи людини; 2) ноосфера розвинена, яка свідомо формується спільними зусиллями людей в інтересах всебічного розвитку всього людства і кожної окремої людини.

Отже, В. І. Вернадського і П. Тейяра де Шардена по праву вважають основоположниками вчення про ноосферу, але слід визнати, що вони дали тільки загальні ідеї побудови цього вчення, яке формується в наші дні.

Причину неприйняття ідеї про ноосферу деякі сучасні автори бачать у тому, що В. І. Вернадський не був послідовним матеріалістом. «Світогляд Вернадського, де наука, релігія і філософія суть три фундаментальні і незалежні форми Розуму, кожна з яких призначена для розв'язання своїх завдань, погано вписувався в рамки «єдино вірного» вчення діалектичного матеріалізму», – пише Б. Г. Режабек, біофізик і філософ, керівник секції «Проблеми формування ноосфери» в Російському філософському товаристві (Режабек, 2008, с. 165). Однак інші дослідники наполягають на тому, що вчення В. І. Вернадського побудовано на діалектико-матеріалістичних принципах і саме в цьому він розходиться з П. Тейяром де Шарденом, що впливає на трактування багатьох питань ноосферної концепції (Рубанов, Рубанова, 2016).

Ф. Т. Яншина, глибоко досліджуючи праці В. І. Вернадського, ще в 1993 р. виявила низку положень, що характеризують умови ноосферної організації процесів на Землі, і водночас оцінила просування ідей ноосфери на сучасному етапі розвитку людства:

1. Заселення людиною усієї планети (виконано).
2. Різке перетворення засобів зв'язку і обміну між різними країнами (виконано).
3. Посилення зв'язків, у тому числі політичних, між державами Землі (виконано).
4. Переважання геологічної ролі людини над іншими геологічними процесами, що відбуваються в біосфері (виконано).
5. Розширення меж біосфери і вихід у Космос (пророцтво щодо людини частково збулося).
6. Відкриття нових джерел енергії (виконано).
7. Рівність людей усіх рас і релігій (ця умова виконується, хоча логіка останнього десятиліття свідчить, що це не зовсім так).
8. Збільшення ролі народних мас у розв'язанні питань зовнішньої і внутрішньої політики (ця умова виконана).

9. Свобода наукової думки і наукового пошуку від тиску релігійних, філософських і політичних структур, створення в громадському і державному ладі умов, сприятливих для вільної наукової думки (у різних країнах по-різному).

10. Поліпшення добробуту трудящих. Створення реальної можливості не допустити недоїдання, голоду, убогості і послабити вплив хвороб (умова не виконана).

11. Розумне перетворення первинної природи Землі, щоби зробити її здатною задовольняти усі матеріальні, естетичні і духовні потреби чисельно зростаючого населення (зроблено перші кроки).

12. Припинення воєн (умова не виконана, проте загроза світової ядерної катастрофи тепер зникла) (Яншина, 1993, с. 167–172).

Отже, людство рухається до створення повноцінної ноосфери, але багато умов її існування ще не виконано.

Ноосфера, на думку В. І. Вернадського, – «останній із багатьох станів еволюції біосфери в геологічній історії – стан наших днів» (Вернадский, 1944). Це нова геологічна оболонка Землі, що створюється на наукових підставах. Ноосфера є результатом дії двох найбільших революційних процесів сучасності, що злилися в єдиний потік: у сфері наукової думки, з одного боку, і соціальних відносин, з іншого. Тож створення ноосфери можливе лише як наслідок міцного союзу тих сил, які є основою цих процесів, тобто союзу науки і трудящих мас.

Згідно із вченням В. І. Вернадського, ноосфера – це гармонійне поєднання природи і суспільства, це торжество розуму і гуманізму, це злиті воедино наука, суспільний розвиток і державна політика на благо людини, це світ без зброї, воєн і екологічних проблем, це мрія, мета, що стоїть перед людьми доброї волі, це – віра у велику місію науки і людства, озброєного наукою. «Людство, узятє в цілому, стає потужною геологічною силою. І перед ним, перед його думкою і працею, постає питання про перебудову біосфери на користь вільно мислячого людства як єдиного цілого. Цей новий стан біосфери, до якого ми, не помічаючи цього, наближаємося, і є «ноосфера», – писав В. І. Вернадський (1944).

Оцінюючи роль людського розуму і наукової думки як планетарного явища, учений дійшов таких висновків:

1. Хід наукової творчості є тією силою, якою людина змінює біосферу, в якій вона живе.

2. Цей прояв зміни біосфери – неминуче явище, супутнє зростанню наукової думки.

3. Ця зміна біосфери відбувається незалежно від людської волі, стихійно, як природний процес.

4. Оскільки середовище життя є організована оболонка планети – біосфера, то поява в ході її геологічно тривалого існування нового фактора її зміни – наукової роботи людства – є природний процес переходу біосфери в нову фазу, новий стан – ноосферу.

5. У пережитий історичний момент ми бачимо це більш ясно, ніж могли бачити раніше. Тут розкривається «закон природи». Нові науки – геохімія і біохімія – дають можливість з математичною точністю визначити деякі важливі риси процесу.

У зв'язку з розвитком виробничих сил виникає новий за якістю колообіг речовини в біосфері на шляху перетворення її на ноосферу. Основні його ознаки такі:

1. Надмірне використання матеріалу земної кори, збільшення розробок родовищ корисних копалин.

2. Масове споживання (спалювання) продуктів фотосинтезу минулих геологічних епох (нафти, газу).

3. Процеси в антропогенній біосфері призводять до розсіювання енергії, а не до її накопичення, що було характерно для біосфери до появи людини.

4. У біосфері в значній кількості створюються речовини, раніше в ній відсутні, в тому числі чисті метали (а тепер і пластик).

5. З'являються, хоча і в дуже малих кількостях, трансуранові хімічні елементи (плутоній та ін.) у зв'язку з розвитком ядерної технології та ядерної енергетики. Здійснюється освоєння ядерної енергії завдяки поділу важких ядер.

6. Ноосфера виходить за межі Землі у зв'язку з прогресом науково-технічної революції.

Через споживацьке ставлення до природних ресурсів і накопичення відходів виробництва антропогенне навантаження на біосферу швидко зростає, наближаючи біосферу до критичного стану, що викликає численні проблеми, які належить вирішити в найближчому майбутньому, щоб уникнути фатальних наслідків. Це надзвичайно важливе завдання, розв'язання якого потребує великих зусиль із боку людського розуму, залучення вчених у галузі природничих та гуманітарних наук.

Концепція ноосфери відображає стихійний процес переходу біосфери в новий еволюційний стан – ноосферу під впливом соціальної наукової думки і праці людства. Цей процес значно прискорився у зв'язку з виникненням і розвитком науково-технічного прогресу в ХХ ст. на більшій частині Землі. Головним соціальним двигуном переходу біосфери в ноосферу, за передбаченням В. І. Вернадського, стає творча активність народних мас, їхнє прагнення отримати максимальне наукове знання, брати участь у суспільному житті та управлінні державою.

Інтерес до вчення про ноосферу став зростати у 1970-х, після усвідомлення необхідності пошуку виходу з глобальної кризи, що набула наприкінці ХХ ст. відчутного характеру у зв'язку з проблемою величезного навантаження на біосферу, створюваного діяльністю людства, хімічним забрудненням, демографічною проблемою і геополітичною кризою.

1972 р. у Стокгольмі за ініціативи ООН проведена перша міжнародна конференція з оцінки стану природного довкілля людини. Учасники конференції дійшли висновку, що стан цей набув загрози для розвитку і навіть для подальшого існування людства, а тому потрібно вжити невідкладних заходів із боку урядів усіх цивілізованих і технічно розвинених держав, до яких вони й звернулися із закликом розпочати заходи щодо охорони природи.

Після публікації доповіді, підготовленої для ООН в 1987 р. спеціально створеною в 1983 р. Міжнародною комісією з довкілля і розвитку, отримує широке використання термін «сталий розвиток». У цей період (1970–1990-ті рр.) формується нове ставлення до теорії ноосфери В. І. Вернадського. Ноосфера сприймається не як стихійне природне явище зі своїм природним характером, а як той стан системи «людина – суспільство – природа», в якому відбувається підтримка екологічного балансу, або коеволюція природи і суспільства (Паршин, 2012, с. 35).

Популярним стає поняття «ноосферогенез», що трактується як формування та подальший розвиток ноосфери. Стратегія ноосферогенезу полягає у швидкому переході до сталого розвитку цивілізації.

Значний внесок у розвиток ноосферних ідей зробив академік Микита Миколайович Мойсеев (1917–2000) – радянський і російський учений у галузі загальної механіки і прикладної математики. Під керівництвом М. М. Мойсеева група нау-

ковців проаналізувала можливий вплив на екологію Землі наслідків ядерної війни, що стали широко відомими у світі як «ядерна зима» і вплинули на укладення договорів між СРСР і США щодо обмеження ядерних озброєнь.

У монографії «Людина і ноосфера» М. М. Мойсеев постав як «дослідник складних систем». Він написав, що вступ в епоху ноосфери пов'язаний із небезпечним наростанням протиріч між цивілізацією і довкіллям, які набувають глобального, загальнопланетарного і навіть космічного характеру. Вихід, на його думку, полягає в побудові Колективного Розуму, який забезпечить коеволюцію (спільний розвиток) біосфери і Людини. Ключовою проблемою він вважав гуманістичне виховання нового покоління з тим, щоб люди сприймали себе не панами, а частиною Природи. Для цього, – стверджував академік, – необхідно мати не лише спеціальну, але й гуманітарну освіту, у зв'язку з чим ХХІ ст. повинне стати століттям гуманітарного знання (Мойсеев, 1990).

Паршин (Паршин, 2012) відзначив, що згідно з роботами М. М. Мойсеева і його послідовників, важливими завданнями на шляху переходу до сталого розвитку цивілізації є:

1) нова загальнопланетарна парадигма (універсальний еволюціонізм і теорія про ноосферний розвиток);

2) нова ідеологія природокористування:

а) альтернативні рішення екологічних проблем (структурна перебудова економіки, зміна експортної політики, конверсія, екологізбалансовані макроекономічні заходи);

б) розвиток маловідходних і ресурсозбережних технологій, технологічні зміни;

в) прямі природоохоронні заходи (будівництво різних очисних споруд, фільтрів, створення територій, що охороняються, рекультивация та ін.) (Бобылев, Гирусов, Переле, & Крецу, 2004, с. 197);

3) нові освітні програми (ноосферна орієнтація освіти);

4) розвиток нової спеціальної синтетичної наукової дисципліни (ноосферології), що передбачає:

а) інтеграцію гуманітарних і природничонаукових галузей знання;

б) систематизацію інформації;

в) розроблення критеріїв ноосферизму;

5) нові міжнародно-правові норми (що регулюють стосунки держав стосовно довкілля);

б) нові принципи моральності (духовно-моральні основи ноосферної культури) (Введение в теорию устойчивого развития, 2002, с. 95):

а) обмеження потреб (самообмеження і самодисципліна);

б) принцип спрямованості дій на допомогу у виживанні зникаючим видам;

в) інтеграція знань;

г) допомога людству – основний критерій розвитку наук;

д) еколого-інформаційна політика;

е) моральне ставлення до природи в єдності з естетичним;

е) мистецтво та інформаційні технології на благо людині; (масові комунікації тощо для цілей морального розвитку);

ж) вітацентризм (екологічний імператив стає категоричним і покладений в основу глобального екологічного виховання, освіти, екологічної політики).

У рамках кожного з цих паралельно вирішуваних завдань реалізуються відповідні передумови, принципи, вибудовується своя тактика (Паршин, 2012, с. 36).

Ще один відомий сучасний дослідник ноосфери – академік Аркадій Дмитрович Урсул, президент Міжнародної академії ноосфери (сталого розвитку), засновник і почесний президент Російської академії космонавтики імені К. Е. Ціолковського. А. Д. Урсул запропонував оригінальну концепцію становлення ноосфери у зв'язку з інформатизацією суспільства, виходом з екологічної кризи і перспективами виживання людства. Обґрунтував положення про те, що перехід до сталого розвитку веде до становлення сфери розуму (ноосфери), сформулював концепцію природної безпеки і обґрунтував взаємозв'язок безпеки і сталого розвитку. Розвиває концепцію ноосферно-випереджувальної освіти як модель освітньої системи XXI ст., орієнтованої на реалізацію стратегії сталого розвитку (Урсул, 2015).

За словами А. Д. Урсула, «основною характерною рисою нового неklasичного етапу знань про ноосферу стає його зв'язок (взаємозв'язок) з глобальними (і космічними) дослідженнями, концепціями сталого розвитку та інформаційного суспільства, які перебувають на стадії дуже інтенсивних розроблень. Цей взаємозв'язок впливає (поки що досить слабо) на науковий пошук із глобальної проблематики, концепцій сталого розвитку та інформаційного суспільства» (Урсул, 2014, с. 1503).

Наприкінці XX ст. академік Микола Федорович Реймерс, відомий фізіолог та еколог, у монографії «Надежды на выживание человечества. Концептуальная экология» розкрив і систематизував понад 200 екологічних законів, правил і принципів. Серед них автор формулює й закон ноосфери, за яким управляти люди будуть не лише природою, а передусім собою (Цит. за: Паршин, 2012, с. 36). Цей акцент дуже важливий для розуміння необхідності соціальної перебудови, еволюції людства.

На думку еколога А. Т. Зверева (Зверев, 2009), основними законами ноосфери є:

- Історичні передумови (закономірності) виникнення ноосфери.
- Сформульоване В. І. Вернадським положення про перетворення біосфери, відповідно до якого на сучасному рівні розвитку людської цивілізації вона неминуче перетворюється на ноосферу, тобто на сферу, де найважливішу роль у розвитку природи відіграє розум людини.
- Фундаментальна константа ноосфери – моральність.
- Закон необхідності перемоги екологічного світогляду.
- Закон неминучості збільшення ролі екополітики.
- Принцип наростання цілеспрямованого впливу людей на систему «людина – суспільство – природа».
- Закон гармонійного примирення свободи і національних особливостей із плануванням і об'єднанням (П. Тейяр де Шарден).
- Закон єднання дій та ідей людства (В. І. Вернадський) (Зверев, 2009, с. 144–155).

Видатний теоретик соціальної комунікації, інформатик і бібліографознавець Аркадій Васильович Соколов здійснив ретельний аналіз концепцій ноосферної теорії. Він виділяє п'ять різновидів концепцій ноосфери, що існують у сучасній науці: філософсько-теологічні, природничонаукові, феноменологічні, техногенні, гуманістичні (Соколов, 2017а, 2017б).

До першого виду віднесено теорію П. Тейяра де Шардена, до другого – В. І. Вернадського. Феноменологічними названо концепції, які «розкривають закономірності і властивості ноосфери як соціального феномену» (Соколов, 2017а). Як приклад наведено публікації вчених, які об'єдналися у Ноосферну громадську академію наук, що проголошує метою ноосферно-орієнтований синтез усіх наук

на основі вчення про ноосферу В. І. Вернадського. Їхнє уявлення про майбутню керовану соціоприродно-ноосферну еволюцію отримало назву «ноосферизм». Цей термін увів 1995 р. доктор філософських наук Олександр Іванович Субетто. Ноосферизм – це вчення, за яким провідним в організації життя людства вважається чинник розуму. Розум як центральне поняття вчення стає критерієм організації громадського життя. Це науковий світогляд і водночас ідеал соціального ладу в ХХІ ст.: керована соціоприродна еволюція на базі громадського інтелекту і системи освіти.

Техногенні концепції бачать людину як творця техногенної ноосфери, високих технологій, штучного інтелекту і «нооінженерії», а в перспективі окреслюють підкорення Космосу. Техногенні концепції є різними: одні прогнозують загибель людства через техногенні катастрофи, інші вважають перспективою процвітання людства завдяки розвитку інформатизації.

Гуманістичні концепції керуються ідеалом ноосферного гуманізму. Ноосферний гуманізм постає як науковий світогляд і акт екологічної самосвідомості планетарного людства, як феномен культури, що утверджує загальнолюдські цінності і розум, волю й почуття відповідальності поколінь і народів.

У результаті аналізу цих концепцій А. В. Соколов дійшов висновку, що всі вони розглядають ноосферу як можливий майбутній стан суспільства. А. В. Соколов запропонував власне визначення: «Ноосфера – зумовлене космічною еволюцією екологічне середовище людини майбутнього, утворене посттехногенною цивілізацією і гуманістичною культурою» (Соколов, 2017b). Щоби реалізувати найкращі передбачення і побажання В. І. Вернадського та його послідовників, треба виростити «ноосферну людину», здатну виконати найважливішу місію створення реальної ноосфери. Зокрема, А. В. Соколов привернув увагу фахівців до ролі бібліотек у формуванні ноосферної людини (Соколов, 2017a), що може бути перспективним напрямом їх діяльності.

Одночасно з провідним напрямом розвитку теорії ноосфери в гуманітарних науках спостерігаємо використання поняття «ноосфера» для позначення різних проявів мислення, переважно фіксації наукових досягнень у документальній формі. Одним із перших ноосферну тематику в документології почав розглядати Кім Борисович Гельман-Виноградов. Він увів поняття «документальне середовище ноосфери» (Гельман-Виноградов, 1992), «документальна пам'ять ноосфери», розглянув «просторову одісею документів» та інші аспекти функціонування документів у ноосфері (Гельман-Виноградов, 2009). Представники бібліотекознавства Ю. М. Столяров (1981) та Р. С. Мотульський (2009) ввели до обігу поняття «нооінформація» як зміст документів. А. В. Соколов приділив увагу ноосферологічним проявам у документології в статті «Документний ресурс ноосфери» (Соколов, 2010), назва якої говорить сама за себе. Ці та інші праці в галузі документології ґрунтуються на трактуванні ноосфери як реального явища.

Якщо порівняти документологічний підхід із трактуванням ноосфери як далекого майбутнього, то на перший погляд можна зробити висновок про розходження підходів. Проте варто зазначити, що класики ноосферного вчення В. І. Вернадський і П. Тейяр де Шарден датували початок створення ноосфери за мірками геологічного часу, від появи людини в процесі розвитку біосфери. Отже, ноосфера вже існує, однак її створення ще не закінчене і потребує активної участі людини в досягненні ноосферного ідеалу.

Враховуючи той факт, що ноосфера ще не досягла такого стану, щоби повністю замінити біосферу, як гадав В. І. Вернадський, варто з'ясувати її стан на сучас-

ному етапі як частини біосфери. Пропонуємо відповідне визначення: *ноосфера – це частина біосфери, яка складається з думок, почуттів, вірувань та інших проявів духовності людей і спрямована на управління цивілізацією для досягнення її сталого розвитку*. Ноосфера не майбутнє Землі, вона вже існує від часу появи в біосфері Людини розумної і пройшла в своєму розвитку кілька етапів, кожний з яких має характерні риси. Ноосфера є такою самою, як і людство на кожному з історичних етапів, з усіма суперечностями і проблемами.

Отже, загальноприйнята теорія ноосфери досі так і не створена. Однак праці В. І. Вернадського змусили замислитися над механізмом соціального контролю за ядерним потенціалом, екологічною безпекою і майбутнім сталим розвитком людства.

Цілком правомірними є сучасні теорії і прагнення вчених обґрунтувати шляхи розвитку ноосферогенезу і визначити завдання різних суспільних інститутів у цьому процесі. Важливим завданням науки є подальший розвиток ноокомунікології як метанауки щодо документологічних дисциплін.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Бобылев С. Н., Гирусев Э. В., Перелет Р. А., Крецу Н. С. Экономика устойчивого развития. Москва: Ступени, 2004. 303 с.
- Буровский А. М. Феномен мозга. Тайны 100 миллиардов нейронов. Москва: Яуза, Эксмо, 2010. 320 с.
- Буряк В. В. Основы вчення про ноосферу : курс лекцій / Таврійс. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь : ДІАЙПІ, 2010. 125 с.
- Введение в теорию устойчивого развития : курс лекций / отв. ред. Н. М. Мамедов. Москва : Ступени, 2002. 238 с.
- Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / предисл. Р. К. Баландина. Москва : Айрис-пресс, 2004. 576 с. (Библиотека истории и культуры).
- Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление (1938). URL: http://vernadsky.lib.ru/e-texts/archive/thought.html#tth_chAp7 (дата обращения: 18.09.18).
- Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере (1944). URL: <http://vernadsky.lib.ru/e-texts/archive/noos.html> (дата обращения: 18.09.18).
- Гельман-Виноградов К. Б. Документальная память ноосферы как новый объект познания (к постановке проблемы). *Международный форум по информатике и документации*. 1992. Т. 17, № 1. С. 8–16.
- Гельман-Виноградов К. Б. Особая миссия документов : избр. тр. / предисл. М. В. Ларина. Москва : ВНИИДАД, 2009. 182 с., 1 л. портр. (Труды учёных ВНИИДАД).
- Зверев А. Т. Основные законы экологии. Москва : Изд. дом Паганель, 2009. 171 с.
- Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера. Москва : Мол. гвардия, 1990. 351 с.
- Мотульский Р. С. Механизм формирования и распространения нооинформации. *Науч. и техн. б-ки*. 2000. № 10. С. 4–15.
- Новиков Ю. Ю., Режабек Б. Г. Вклад Э. Ле Руа и П. Тейяра де Шардена в развитие концепции ноосферы. URL: <http://www.nffedorov.ru/w/images/3/36/Lerua.pdf> (дата обращения: 18.09.18).
- Паршин Т. В. Ноосферогенез: путь разума. *Теория и практика общественного развития*. 2012. № 1. С. 34–37.
- Прозоров Л. Л. Было ли учение Вернадского о ноосфере? (краткий исторический анализ). *Пространство и время*. 2012. № 4 (10). С. 223–229.
- Пьер Тейяр де Шарден : биография. URL: https://www.socionauki.ru/almanac/noo21v/number_2/1_1_3.pdf (дата обращения: 18.09.18).

- Режабек Б. Г. Учение В. И. Вернадского о Ноосфере и поиск пути выхода из глобальных кризисов. *Век глобализации*. 2008. № 1. С. 159–167.
- Рубанов В. Г., Рубанова Е. В. Основные положения ноосферной концепции В. И. Вернадского. *Вестник Том. гос. ун-та. Философия. Социология. Политология*. 2016. № 3 (35). С. 54–65.
- Соколов А. В. Документный ресурс ноосферы : отклик на выход в свет учебного пособия Ю. Н. Столярова «Документный ресурс» (Москва : Либерея-Бибинформ, 2009). *Науч. и техн. б-ки*. 2010. № 1. С. 119–129.
- Соколов А. В. Идеологема ноосферы: тезисы открытой лекции [7.06.2017 в рамках III международного профессионального форума «Книга. Культура. Образование. Инновации» (Крым-2017)]. 2017a. URL: <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea2017/disk/004.pdf> (дата обращения: 12.09.18).
- Соколов А. В. Ноосфера и библиотеки. *Науч. и техн. б-ки*. 2017b. № 9. С. 71–82.
- Столяров Ю. Н. Библиотека: структурно-функциональный подход. Москва : Книга, 1981. 255 с.
- Урсул А. Д. На пути к ноосферной цивилизации: взаимосвязь цивилизационных и ноосферных исследований. *Политика и общество*. 2014. № 12 (120). С. 1501–1520.
- Урсул А. Д. Феномен ноосферы: Глобальная эволюция и ноосферогенез. Москва : ЛЕНАРД, 2015. 336 с.
- Яншина Ф. Т. Ноосфера: утопия или реальная перспектива. *Общественные науки и современность*. 1993. № 1. С. 163–173.

REFERENCES

- Bobylev, S.N., Girusov, E.V., Perelet, R.A., & Kretsu, N.S. (2004). *Ekonomika ustoichivogo razvitiya* [Economy of Steady Development]. Moscow: Stupeni [in Russian].
- Burovskii, A.M. (2010). *Fenomen mozga. Tainy 100 milliardov neuronov* [Phenomenon of Brain. Secrets of 100 Billiards of Neurons]. Moscow: Yauza, Eksmo [in Russian].
- Buriak, V.V. (2010). *Osnovy vchennia pro noosferu* [Bases of Studies About a Noosphere]. Simferopol: DIAIPI [in Ukrainian].
- Mamedov, N.M. (Ed.). (2002). *Vvedenie v teoriyu ustoichivogo razvitiya* [Introduction to the Theory of Steady Development]. Moscow: Stupeni [in Russian].
- Vernadskii, V.I. (2004). *Biosfera i noosfera* [Biosphere and Noosphere]. Moscow: Airis-press [in Russian].
- Vernadskii, V.I. (1938). *Nauchnaya mysl' kak planetnoe yavlenie* [Scientific Thought as Planetary Phenomenon]. Retrieved from http://vernadsky.lib.ru/e-texts/archive/thought.html#tth_chAp7 [in Russian].
- Vernadskii, V.I. (1944). *Neskol'ko slov o noosfere* [A few Words About a Noosphere]. Retrieved from <http://vernadsky.lib.ru/e-texts/archive/noos.html> [in Russian].
- Gel'man-Vinogradov, K.B. (1992). Dokumental'naya pamyat' noosfery kak novyi ob'ekt poznaniya (k postanovke problemy) [Documentary Memory of Noosphere as new Object of Cognition (to Raising of Problem)]. *Mezhdunarodnyi forum po informatsii i dokumentatsii*, 17(1), 8-16 [in Russian].
- Gel'man-Vinogradov, K.B. (2009). *Osobaya missiya dokumentov* [Special Mission of Documents]. Moscow: VNIIDAD [in Russian].
- Zverev, A.T. (2009). *Osnovnye zakony ekologii* [Basic Laws of Ecology]. Moscow: Izdatel'skii dom Paganel' [in Russian].
- Moiseev, N.N. (1990). *Chelovek i noosfera* [Man and Noosphere]. Moscow: Molodaya gvardiya [in Russian].
- Motul'skii R.S. (2000). Mekhanizm formirovaniya i rasprostraneniya nooinformatsii [Mechanism of Forming and Distribution of Nooinformation]. *Nauchnye i tekhnicheskie biblioteki*, 10, 4-15 [in Russian].

- Novikov, Yu.Yu., & Rezhabek, B.G. (n.d.). *Vklad E. Le Rua i P. Teiyara de Shardena v razvitie kontseptsii noosfery* [Deposit by É. Le Roy and P. Teilhard de Chardin in Development of Noosphere Conception]. Retrieved from <http://www.nffedorov.ru/w/images/3/36/Lerua.pdf> [in Russian].
- Parshin, T.V. (2012). Noosferogenez: put' razuma [Noospheregenes: Way of Reason]. *Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya*, 1, 34-37 [in Russian].
- Prozorov, L.L. (2012). Bylo li uchenie Vernadskogo o noosfere? (kratkii istoricheskii analiz) [Were there Studies of Vernadsky About a Noosphere? (Short Historical Analysis)]. *Prostranstvo i vremya*, 4(10), 223-229 [in Russian].
- P'er Teiyar de Sharden : biografiya*. (n.d.). [Pierre Teilhard de Chardin: Biography]. Retrieved from https://www.socionauki.ru/almanac/noo21v/number_2/1_1_3.pdf [in Russian].
- Rezhabek, B.G. (2008). Uchenie V. I. Vernadskogo o Noosfere i poisk puti vykhoda iz global'nykh krizisov [Studies of V. I. Vernadsky About Noosphere and Findpath of Exit from Global Crises]. *Vek globalizatsii*, 1, 159-167 [in Russian].
- Rubanov, V.G., & Rubanova, E.V. (2016). Osnovnye polozheniya noosfernoi kontseptsii V. I. Vernadskogo [Substantive Provisions of NoosphereCception by V. I. Vernadsky]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. Sotsiologiya. Politologiya*, 3(35), 54-65 [in Russian]. DOI: 10.17223/1998863X/35/5.
- Sokolov, A.V. (2010). Dokumentnyi resurs noosfery : otклик na vykhod v svet uchebnogo posobiya Yu. N. Stolyarova "Dokumentnyi resurs" [Document Resource of Noosphere : Response on Appearance Train aid by Y. N. Stolarov the «Document Resource»]. *Nauchnye i tekhnicheskije biblioteki*, 1, 119-129 [in Russian].
- Sokolov, A.V. (2017a). *Ideologema noosfery: tezisy otkrytoi leksii [7.06.2017 v ramkakh III mezhdunarodnogo professional'nogo foruma "Kniga. Kul'tura. Obrazovanie. Innovatsii" (Krym-2017)]* [Idea of Noosphere: Theses of Open Lecture [7.06.2017 Within the Framework of III International Professional Forum "Book. Culture. Education. Innovations" (Crimea-2017)]. Retrieved from <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea2017/disk/004.pdf> [in Russian].
- Sokolov, A.V. (2017b). Noosfera i biblioteki [Noosphere and Libraries]. *Nauchnye i tekhnicheskije biblioteki*, 9, 71-82 [in Russian].
- Stolyarov, Yu.N. (1981). *Biblioteka: strukturno-funksional'nyi podkhod* [Library: Structure and Function Approach]. Moscow: Kniga [in Russian].
- Ursul, A.D. (2014). Na puti k noosfernoi tsivilizatsii: vzaimosvyaz' tsivilizatsionnykh i noosfernykh issledovaniy [On a way to Noosphere Civilization: Intercommunication Civilization and Noosphere Researches]. *Politika i obshchestvo*, 12(120), 1501-1520 [in Russian].
- Ursul, A.D. (2015). *Fenomen noosfery: Global'naya evolyutsiya i noosferogenez* [Phenomenon of Noosphere : the Global Evolution and Noospheregenes]. Moscow: LENARD [in Russian].
- Yanshina, F.T. (1993). Noosfera: utopiya ili real'naya perspektiva [Noosphere: Utopia or Real Prospect]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost'*, 1, 163-173 [in Russian].

UDC[002+502.11]:001.5

Halyna Shvetsova-Vodka,
Professor of the Department of Document
Communications and Librarianship at Rivne State
Humanitarian University, Dr. Hab. in Historical
Sciences, Professor (Rivne, Ukraine)
e-mail: shvetsova1943@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9842-6581>

STUDIES ABOUT A NOOSPHERE AS FOUNDATION OF DEVELOPMENT OF NOOCOMMUNICOLOGY

Theories about a noosphere, or noospherology, became one of the most popular directions of humanities studies development at the beginning of the XXI century. There is a requirement in the study of bases theory about a noosphere, with which it is necessary to coordinate the special scientific theories of documentology and bibliography. In this article a task to get acquainted with the basic lines of studies about a noosphere is put. The historiography analysis of present publications, mainly from humanities, in particular from philosophy, is selected as the basic method of research. For understanding the scientific value of a concept “noosphere” the history of its origin and ground, in particular at conception of prominent scientist-naturalist Volodymyr Ivanovich Vernadsky, is considered. It is shown, that there was founded a concept and term “noosphere” in the process of intercourse by V. I. Vernadsky and French scientists Édouard Le Roy and Pierre Teilhard de Chardin in 20th of the XX century. Further development of noosphere ideas took place in parallel in philosophical-theology conception by P. Teilhard de Chardin and natural-science conception by V. I. Vernadsky. Ideas of V. I. Vernadsky were reflected in theoretical paper “Scientific thought as planetary phenomenon”, which was written by the author in 30th of the XX century, but has been published only after his death. The results of own noosphere theory V. I. Vernadsky lined in the article “A few words about a noosphere”, published in 1944. Separate ideas and conclusions in relation to the noosphere of V. I. Vernadsky expounded in letters to the colleagues and handwritten notes, which began to publish in the 70–90th of XX century. It is defined, that the classics of noospherology believed the moment of noosphere beginning from Homo sapiens appearance in the biosphere, but thereon development of noosphere only begins. The process of noospherogenesis is continuing and activating now with the increase of influence on society from scientific achievements of humanity and participation of public in civil life. These conclusions are important for further development of noocommunicology and documentology, for determination of practical tasks to library business.

Key words: noosphere, noospherology, V. I. Vernadsky, P. Teilhard de Chardin, noospherogenesis, documentology.